

معاهدات و مقررات ملی و بین‌المللی مرتبط با منابع ژنتیکی

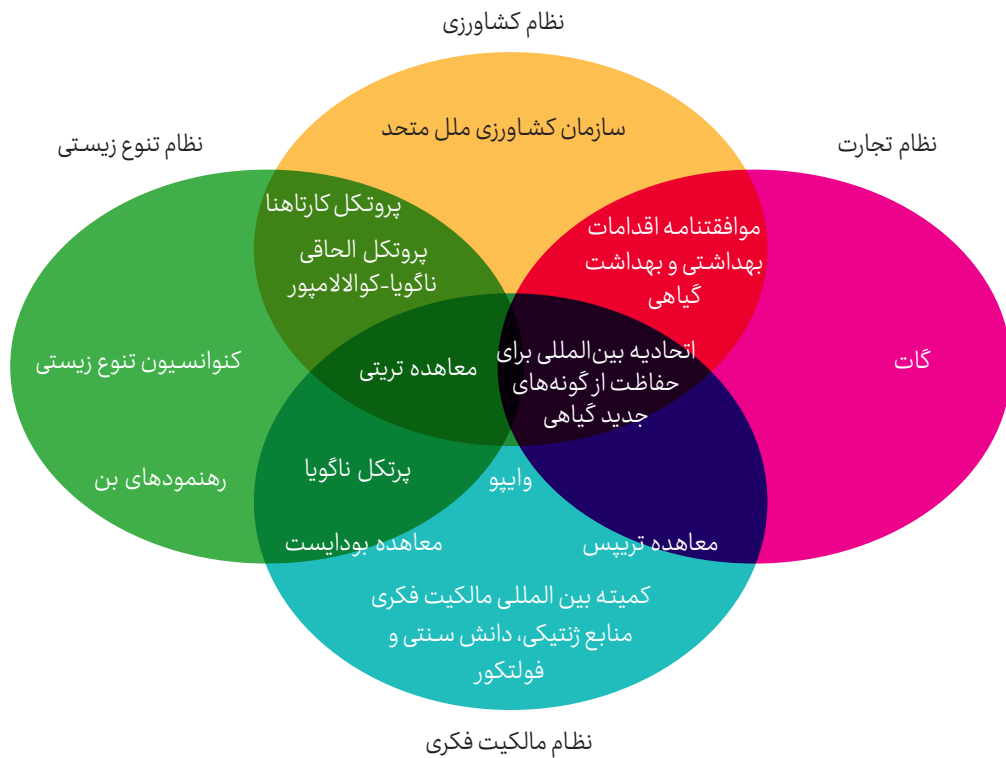
مرکز ملی مدیریت منابع ژنتیکی کشاورزی و منابع طبیعی^۱، موسسه تحقیقات اصلاح و تهیه نهال و بذر^۲

مقدمه

تنوع زیستی و منابع ژنتیکی برای سلامت و رفاه انسان، شکوفایی اقتصادی، ایمنی و امنیت غذایی ضروری می‌باشند. پایداری تولیدات کشاورزی در گرو حفاظت و بهره‌برداری پایدار از این منابع ارزشمند است. چهار نظام حفاظت، بهره‌برداری، تجارت و مالکیت فکری در منابع ژنتیکی در دنیا وجود دارد که مرتبط با یکدیگر بوده و برای هریک کنوانسیون‌ها، پروتکل‌ها و معاهدات بین‌المللی شکل گرفته است. کنوانسیون تنوع زیستی (Convention on Biological Diversity) مهمترین توافق‌نامه بین‌المللی است که در سال ۱۹۹۲ میلادی در شهر ریودوژانیرو به تصویب کشورهای جهان رسید. اهداف این کنوانسیون، حفاظت از تنوع زیستی، بهره‌برداری پایدار از آنها و تسهیم عادلانه منافع حاصل از منابع ژنتیکی (Access and Benefit Sharing, ABS) است. در حال حاضر ۱۹۶ کشور جهان به عضویت این کنوانسیون درآمده‌اند و کشور ما در سال ۱۳۷۵ با تصویب مجلس شورای اسلامی به عضویت آن درآمد. رهنمودهای بن (Bonn Guidelines) برای کمک به دولت‌ها در اتخاذ تدابیری برای حاکمیت دسترسی و اشتراک منافع در کشورهايشان در نظر گرفته شد که توسط اعضای کنوانسیون تنوع زیستی در سال ۲۰۰۲ به تصویب رسید. هدف از این موضوع کمک به کشورهای ارائه دهنده و استفاده کننده از منابع ژنتیکی برای اجرای موثر رویه‌های دسترسی و اشتراک منافع بود.

۱. صابر گلکاری

۲. محمد جعفر آقایی و جهانفر دانشیان

با توجه به مواد ۱۹ و ۱۵ کنوانسیون تنوع زیستی دو پروتکل ایمنی زیستی کارتاها و ناگویا شکل گرفت. در ماده ۱۹ کنوانسیون تنوع زیستی، نیاز به داشتن يك پروتکل در مورد استفاده ایمن از موجودات زنده تراریخته و انتقال و آنها در طبیعت که ممکن است تأثیر سوئی بر تنوع زیستی داشته باشد، مورد تأکید قرار گرفته است. به عبارت دیگر ایمنی زیستی در حمایت از انسان و طبیعت در مقابل خطرات بالقوه محصولات تولید شده از طریق فناوری زیستی نوین در کنوانسیون تنوع زیستی مطرح شد که حاصل آن تصویب پروتکل ایمنی زیستی کارتاها (Cartagena Protocol) در سال ۲۰۰۰ بود. این پروتکل سعی دارد ضمن توجه به تضمین بهره برداری از مزایای مهندسی ژنتیک، از آثار سوء احتمالی آن بر تنوع زیستی، سلامت انسان، دام، گیاه و محیط زیست جلوگیری کند و مقررات تجارت ایمن محصولات تغییر شکل یافته ژنتیکی را در سطح بین المللی مشخص کند. در حال حاضر ۱۷۸ کشور این پروتکل را پذیرفته اند و کشور ما در سال ۱۳۸۲ این پروتکل را در مجلس شورای اسلامی به تصویب رساند. توافق نامه تکمیلی پروتکل ایمنی زیستی کارتاها تحت عنوان پروتکل الحاقی ناگویا - کوالالامپور (Nagoya - Kuala Lumpur Supplementary Protocol) در سال ۲۰۱۰ به تصویب رسید و از سال ۲۰۱۸ لازم الاجرا شد و ۴۹ کشور این پروتکل را پذیرفته اند. در این پروتکل، قوانین و رویه های بین المللی در زمینه مسئولیت و جبران خسارت مربوط به موجودات زنده تغییر شکل یافته ژنتیکی ارایه شده تا در صورت آسیب ناشی از این موجودات یا در مواردی که اقدامات پاسخگویی به موقع به منظور رفع آسیب انجام نشود، امکان پیگیری اقدامات عملی ممکن شود.

چهارچوب سومین هدف کنوانسیون تنوع زیستی که در ماده ۱۵ کنوانسیون تأکید شده است به دسترسی به منابع ژنتیکی و تسهیم منافع مرتبط می باشد. پروتکل ناگویا (The Nagoya Protocol on Access and Benefit Sharing) به تسهیم منصفانه و عادلانه منافع حاصل از استفاده از منابع ژنتیکی، از جمله از طریق دسترسی مناسب به منابع ژنتیکی و انتقال مناسب فناوری های مربوط، با در نظر گرفتن تمام حقوق مربوط به منابع و فناوری های مزبور و تأمین کمک های مالی مناسب مربوط می باشد تا به حفاظت از تنوع زیستی و استفاده پایدار از اجزای آن کمک کند. این پروتکل در سال ۲۰۱۰ به تصویب رسید و ۱۳۷ کشور به عضویت این پروتکل درآمده اند.

یکی از مهمترین معاهدات بین المللی در زمینه دسترسی به منابع ژنتیکی، معاهده بین المللی ذخایر ژنتیکی گیاهی برای غذا و کشاورزی (International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture, ITPGRFA) است که با هدف تأمین امنیت غذایی جهانی از طریق حفاظت، مبادله، بهره برداری پایدار از منابع ژنتیکی گیاهان زراعی، اشتراک منصفانه منافع حاصل از بهره برداری و همچنین شناسایی حقوق کشاورزان در ایجاد و نگهداری از این تنوع در سال ۲۰۰۱ در مادرید منعقد گردید. تا کنون ۱۹۴ کشور به عضویت این معاهده درآمده اند

و کشور ایران در سال ۱۳۸۴ با تصویب مجلس شورای اسلامی به این معاهده پیوست. این معاهده کشورهای جهان را متعهد می‌نماید تا در دسترسی به منابع ژنتیکی گیاهانی که برای تولید غذای مردم جهان ضروری هستند مانعی ایجاد نکنند و از طرف دیگر بهره‌برداران از منابع ژنتیکی را متعهد می‌سازد که حقوق کشورهای مالک این منابع را رعایت نمایند.

اتحادیه بین‌المللی برای حفاظت از گونه‌های جدید گیاهان (International Union for the Protection of New Varieties of Plants, UPOV) در ۱۹۶۱ شکل گرفت و هم‌اکنون ۸۷ کشور به آن پیوسته‌اند که هدف آن ارتقاء کیفیت ارقام جدید گیاهی، افزایش تعداد ارقام گیاهی جدید رهاسازی شده، افزایش تعداد موسسات یا شرکت‌های به‌نژادگر، افزایش میزان سرمایه‌گذاری در بخش به‌نژادی و حفاظت از حقوق انحصاری به‌نژادگران است. بر این اساس، بخشی از سود حاصل از فروش رقم گیاهی ثبت شده به نام به‌نژادگر به وی تعلق می‌گیرد. معاهده بوداپست (Budapest Treaty) نیز در مورد به رسمیت شناختن بین‌المللی میکروارگانیسم‌ها به منظور ثبت اختراع در سال ۱۹۷۷ تصویب شد و ۸۶ کشور آن را پذیرفته‌اند. بر این اساس همه کشورهای عضو معاهده موظفند میکروارگانیسم‌های سپرده شده را به عنوان بخشی از روند ثبت اختراع به رسمیت بشناسند، صرف نظر از اینکه مرجع سپرده‌گذاری در کجا واقع شده است. بنابراین دیگر الزامی برای ارائه میکروارگانیسم‌ها به هر مرجع ملی که در آن حمایت از حق ثبت اختراع است وجود ندارد.

از اوایل قرن بیستم موافقت‌نامه‌هایی با هدف حفظ سلامت و حیات انسان‌ها و یا دلایل بهداشتی مثل جلوگیری از انتشار بیماری‌ها تدوین شد که همه آنها اعمال ممنوعیت و محدودیت بر تجارت کالاها را مجاز می‌دانستند. از جمله بند ب ماده ۲۲ گات (GATT) که از اقدامات جهانی برای محدودیت‌های بهداشتی محسوب می‌شود. موافقت‌نامه اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی (Sanitary and Phytosanitary measures, SPS) که یکی از موافقت‌نامه‌های تحت شمول سازمان تجارت جهانی است با هدف حفاظت از سلامت انسان و حیوان و گیاهان می‌باشد. کشورهای عضو می‌توانند به منظور حفاظت از سلامت و یا زندگی حیوانات و گیاهان موجود در قلمرو خود در مقابل خطرات ناشی از ورود، گسترش و انتشار آفات، بیماری‌ها و یا ارگانیسم‌های مولد و ناقل بیماری مبادرت به اقدامات بهداشتی و بهداشت گیاهی نمایند و مانع از ورود آنها به داخل قلمروشان شوند.

معاهده تریپس (Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, TRIPS) به جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری پرداخته است که در سال ۱۹۹۳ به تصویب رسید و تاکنون ۱۶۴ کشور به آن پیوسته‌اند. با توجه به ماده ۲۷ تریپس، کشورهای عضو می‌توانند گیاهان و جانوران را از قابلیت ثبت استثنائاً کنند، اما می‌توانند حمایت از ارقام گیاهی را به وسیله حق اختراع یا نظام خاص یا به وسیله ترکیبی از آن دو انجام دهند. در تریپس اشاره‌ای به دانش سنتی نشده است. اما کمیته بین‌الدولی مالکیت فکری و منابع ژنتیکی، دانش سنتی و فولکلور (Intergovernmental Committee on Intellectual Property and Genetic Resources, Traditional Knowledge and Folklore, ICG) در وایپو (World Intellectual Property Organization, WIPO) به عنوان مرجع اصلی حمایت از دانش سنتی و تنوع زیستی است. تا ضمن رعایت حقوق صاحبان منابع ژنتیکی و دانش سنتی، روند توسعه‌یافتگی در کشورهای دارای منابع ژنتیکی و دانش سنتی تسریع شود.

با وجود غنای منابع ژنتیکی ایران و سابقه طولانی برنامه‌های حفاظت و بهره‌برداری از منابع ژنتیکی کشور، این منابع نیز همانند منابع آب و خاک در معرض عوامل فرسایش ژنتیکی و بهره‌برداری نامناسب، به شدت در معرض خطر قرار دارند. به این منظور تلاش‌های ارزشمندی در اسناد بالادستی برای معرفی این منابع به عنوان سرمایه‌های ملی انجام شده است. دو قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع، و قانون سازمان حفظ نباتات به عنوان اولین اقدامات قانونی کشور در حوزه منابع ژنتیکی بوده است. در قانون حفاظت و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع که در سال ۱۳۴۶ به تصویب رسید، حفظ و احیاء و اصلاح و توسعه و بهره‌برداری از جنگل‌ها و مراتع و بیشه‌های طبیعی و اراضی جنگلی ملی شده متعلق به دولت به عهده سازمان جنگل‌بانی ایران وابسته به وزارت کشاورزی وقت گذاشته شد و این سازمان در مورد وصول جرائم قاچاق محصولات جنگلی از مقررات اجرایی آیین‌نامه وصول جرائم قاچاق استفاده می‌نماید. همچنین وزارت کشاورزی مکلف گردید با توجه به سیاست اقتصاد کشاورزی کشور و امکان کشف انواع نباتات و توسعه دامداری بدو برنامه‌های کلی که در هر یک از مناطق واگذاری می‌تواند به موقع اجرا گذارده شود تنظیم و آگهی نماید. داوطلبان بهره‌برداری از اراضی جنگلی موظفند برنامه‌های تفصیلی خود را بر اساس برنامه‌های کلی وزارت کشاورزی تهیه و به تصویب آن وزارت برسانند.

قانون سازمان حفظ نباتات است که به منظور مبارزه با آفات و بیماری‌های عمومی گیاهان و آفات و بیماری‌های قرنطینه‌ای داخلی در سال ۱۳۴۶ به تصویب رسید. به این ترتیب واردات و صادرات انواع بذر، پیاز، قلمه، پیوند، ریشه، میوه، نهال و دانه گیاهان و به طور کلی هر گونه

از گیاهان و قسمت‌های گیاه‌های به کشور مستلزم اخذ مجوز شد و وزارت کشاورزی موظف به ارائه فهرست آفات و بیماری‌های عمومی و قرنطینه‌ای به طور سالانه شد. باتوجه به توسعه استفاده از ارقام گیاهی، قانون ثبت ارقام گیاهی و کنترل و گواهی بذر و نهال به منظور قانونمند شدن و افزایش گستره تولید و مصرف بذر و نهال گواهی شده در کشور در تیرماه ۱۳۸۲ به تصویب رسید. به موجب این قانون وزارت جهاد کشاورزی موظف به حفاظت از منافع ملی، ساماندهی امر کنترل و گواهی بذر و نهال و حفظ حقوق مالکیت معنوی به‌نژادگران شد تا با شناسایی و ثبت ارقام جدید گیاهی، بر امور بذر و نهال کشور کنترل و نظارت کند. آیین‌نامه اجرایی قانون ثبت ارقام گیاهی و کنترل و گواهی بذر و نهال در تاریخ ۱۳۸۶/۱۰/۱۰ به تصویب هیات وزیران رسید. در این آیین‌نامه به شرایط تولید بذر و نهال و نحوه نظارت بر آنها، مناطق مناسب تولید و نحوه صادرات و واردات پرداخته شده است و به استناد این قانون، آیین‌نامه ثبت و معرفی ارقام گیاهی و آیین‌نامه ثبت ذخایر ژنتیکی گیاهی و ارقام بومی و محلی کشور نیز به تصویب رسید.

در حوزه تأمین بهداشت دام و فرآورده‌های مربوط به آن و پیشگیری و مبارزه با بیماری‌های دامی و جلوگیری از سرایت و انتشار آنها در کشور، قانون سازمان دامپزشکی در سال ۱۳۵۰ به تصویب رسید. بر این اساس واردات و صادرات هر نوع دام زنده، تخم‌مرغ نطفه‌دار، اسپرم دام و مواد بیولوژیکی در چهارچوب این قانون قرار گرفت. آیین‌نامه اجرایی چگونگی کنترل بهداشتی تردد، نقل و انتقال، واردات و صادرات دام زنده و فرآورده‌های خام دامی ماده پنج این قانون در سال ۱۳۷۳ به تصویب هیات وزیران رسید. همچنین به منظور حفظ، توسعه و تشویق سرمایه‌گذاری در فعالیت‌های مرتبط با دامپروری، از جمله حفظ منابع ژنتیکی، و کاربرد فناوری‌های روز در اصلاح‌نژاد، قانون نظام جامع دامپروری کشور در سال ۱۳۸۸ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید. در این قانون خروج هرگونه منابع و مواد ژنتیکی فاقد مجوز ممنوع بوده و به حفاظت، تکثیر و حمایت از نژادهای دام در حال انقراض کشور و مراکز تولید مواد ژنتیکی (اسپرم، جنین، تخمک) توجه شده است. همچنین وزارت کشاورزی مکلف شده نسبت به شناسایی، ثبت، کنترل، گواهی و حفاظت از منابع و مواد ژنتیکی دام و اصلاح نژاد آن و در راستای ارتقاء سطح تحقیقات و پژوهش‌های علمی ژنتیکی و تولید مواد ژنتیکی متناسب با شرایط کشور و انجام تحقیقات زیست فناوری جدید و توسعه فناوری‌های نوین کشاورزی اقدام نماید. آیین‌نامه اجرایی ماده ۱۰ این قانون در سال ۱۳۸۹ به تصویب هیات وزیران رسید که در رابطه با شناسایی و ثبت منابع و مواد ژنتیکی دام موجود در کشور در سطوح داخلی و بین‌المللی و حفاظت از منابع و مواد ژنتیکی دامی با ایجاد بانک ژن مربوط به آنها می‌باشد. در این آیین‌نامه مواد و منابع ژنتیکی دامی اصلاح نشده و وحشی به عنوان ذخایر ملی تلقی گردیده و ثبت آنها تحت نام دولت جمهوری اسلامی ایران انجام می‌شود و اصلاح‌کنندگانی که منابع و مواد ژنتیکی را به ثبت می‌رسانند، می‌توانند امتیاز انحصاری بهره‌برداری اقتصادی خود را به اشخاص حقیقی و حقوقی دیگر واگذار نمایند.

۱۳۴۶	قانون سازمان حفظ نباتات
۱۳۵۰	قانون سازمان دامپزشکی
۱۳۷۲	آیین‌نامه اجرایی چگونگی کنترل بهداشتی تردد، نقل و انتقال واردات و صادرات دام زنده و فرآورده‌های خام دامی سازمان دامپزشکی
۱۳۷۹	با استناد بند الف ماده ۴۴ قانون برنامه سوم توسعه کشور
۱۳۸۲	قانون ثبت ارقام گیاهی و کنترل و گواهی بذر و نهال
۱۳۸۶	آیین‌نامه اجرایی قانون ثبت ارقام گیاهی و کنترل و گواهی بذر و نهال
۱۳۸۸	۱- قانون نظام جامع دامپروری کشور ۲- قانون ایمنی زیستی
۱۳۸۹	آیین‌نامه اجرایی ماده ۱۰ قانون نظام جامع دامپروری کشور
۱۳۹۹	قانون موافقتنامه حفاظت و بهره‌برداری بهینه از منابع زنده آبی دریای خزر
۱۳۹۱	قانون حفاظت و بهره‌برداری از منابع ژنتیکی
۱۴۰۰	آیین‌نامه اجرایی شرایط دسترسی و نحوه بهره‌برداری ژنتیکی قانون حفاظت و بهره‌برداری از منابع ژنتیکی کشور

به استناد بند الف ماده ۱۰۴ قانون برنامه سوم توسعه کشور در سال ۱۳۷۹ دولت موظف به حفظ و حراست از منابع پایه و ذخایر ژنتیکی شد. اما تلاش‌های رسمی برای ایجاد زیرساخت‌های قانونی رسمی برای ساماندهی حفاظت و بهره‌برداری از منابع ژنتیکی از اوایل دهه ۸۰ شمسی در کشور آغاز شد. قانون ایمنی زیستی در سال ۱۳۸۸ به تصویب رسید. به استناد ماده دو این قانون، کلیه امور مربوط به موجودات زنده تغییر شکل یافته ژنتیکی در محدوده کشاورزی، باغبانی، جنگل، مرتع، بیابان، شیلات، دام، طیور و زنبورداری و خوراک دام و طیور و بیماری‌های مرتبط با این موارد را بر عهده وزارت جهاد کشاورزی و مسئولیت حفاظت از تنوع زیستی و ذخائر ژنتیکی آن در محدوده حیات وحش، پارک‌های ملی، مناطق حفاظت شده، مناطق شکار ممنوع، رودخانه‌ها، تالاب‌ها و دریاها بر عهده سازمان حفاظت محیط‌زیست کشور و مسئولیت شناسایی و اتخاذ تدابیر لازم در مورد موجودات زنده‌ای که به طور مستقیم و غیرمستقیم برای انسان بیماری‌زای باشد نیز بر عهده وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی گذاشته شد.

قانون موافقتنامه حفاظت و بهره‌برداری بهینه از منابع زنده آبی دریای خزر از جمله مدیریت منابع زنده آبی مشترک بین دولت‌های جمهوری آذربایجان، جمهوری اسلامی ایران، جمهوری قزاقستان، فدراسیون روسیه و ترکمنستان، توسط مجلس شورای اسلامی در سال ۱۳۹۴ به تصویب رسید. اولویت حفاظت از منابع زنده آبی دریای خزر بر استفاده تجاری آنها، بهره‌برداری پایدار از منابع زنده آبی مشترک، به کارگرفتن قواعد بین‌المللی پذیرفته شده عمومی مورد قبول طرف‌ها در رابطه با مدیریت صیادی و حفاظت از منابع زنده آبی دریای خزر، حفاظت از نظام بوم شناختی و تنوع زیستی منابع زنده آبی در دریای خزر، به کارگرفتن تحقیقات علمی به عنوان اساس حفاظت از منابع زنده آبی و مدیریت منابع زنده آبی مشترک در این قانون تاکید شده است.

اگرچه تلاش‌های گسترده برای حصول هماهنگی میان حوزه‌های مختلف منابع ژنتیکی و تهیه یک قانون جامع که تمامی جنبه‌های حفاظت و بهره‌برداری از منابع ژنتیکی را تحت پوشش قرار دهد از سال‌های گذشته انجام شده بود، اما قانون حفاظت و بهره‌برداری از منابع ژنتیکی در سال ۱۳۹۶ در مجلس شورای اسلامی تصویب و در سال ۱۳۹۷ ابلاغ گردید تا به عنوان مهمترین قانون در این حوزه محسوب شود. در این قانون به مدیریت، دسترسی و بهره‌برداری، سیاست‌گذاری و هماهنگی بین دستگاه‌های متولی، مالکیت فکری و رفتارهای مجرمانه در حوزه منابع ژنتیکی کشور پرداخته شده است. تصویب این قانون زیرساخت قانونی لازم برای ساماندهی برنامه‌های حفاظت و بهره‌برداری از منابع ژنتیکی را فراهم ساخته و برای اولین بار دسترسی غیر مجاز به این منابع، خسارت به زیستگاه‌ها و رهاسازی گونه‌های مهاجم بیگانه را به عنوان اعمال مجرمانه و قابل پیگیری به رسمیت شناخت. در اجرای ماده (۶) قانون حفاظت و بهره‌برداری از منابع ژنتیکی کشور آیین‌نامه اجرایی شرایط دسترسی و نحوه بهره‌برداری ژنتیکی در سال ۱۴۰۰ به تصویب هیات دولت رسید. این آیین‌نامه شرایط دسترسی و نحوه بهره‌برداری ژنتیکی وظیفه شناسایی زیستگاه‌های اصلی از حیث حدود دسترسی و بهره‌برداری ژنتیکی و معرفی کانون‌های حساس تنوع زیستی و زیست‌بوم‌های حساس را مطابق قوانین و مقررات بر عهده دستگاه متولی گذاشته است.

اگرچه اقدامات قابل توجهی در زمینه منابع ژنتیکی در کشور برداشته شده است، اما ساماندهی منابع ژنتیکی هنوز مستلزم ایجاد زیرساخت‌های فیزیکی، بانک‌های اطلاعاتی، تدوین دستورالعمل‌ها و شیوه‌نامه‌هایی است که در این آئین‌نامه پیش‌بینی گردیده است. امید است با انجام اقدامات موثر، شاهد شکوفایی و بهره‌برداری پایدار از منابع ژنتیکی کشور باشیم.